

Oponentský posudek habilitační práce

Název práce: **Gramatické kategorie substantiv**

Autor: **PhDr. PaedDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.**

Po prostudování habilitační práce Miloslava Vondráčka lze již v úvodu posudku konstatovat, že text je nejen hodnotným završením dosavadní autorovy odborné činnosti, ale i významnou součástí českého moderního lingvistického myšlení.

Jedním ze základních rysů práce je dokumentování silné provázanost gramatických a lexikálních vlastností slova. V autorových výkladech je průnik obou jazykových plánů automatickou součástí charakteristiky zkoumaného gramatického/morfologického jevu. Každý z popisovaných jevů je pak jedním z konstituujících komponentů procesu vzniku syntakticky organizované české věty/výpovědi. Gramatické vlastnosti slova tedy tím, že se díky své tvarové a významové variabilitě aktivně podílejí na proměňujících se syntaktických vlastnostech výpovědi, vnášejí do mluvené i psané řeči další dimenzi – tentokrát již mimojazykovou, pragmatickou.

Je sympatické, že se autor již v úvodu své práce hlásí k badatelům, kteří takto chápanou sémantiku gramatiky v posledních desetiletích v české (a slovenské) lingvistice založili a rozvíjeli.

Autorův badatelský postup zahrnuje fázi empirickou (zde, ale i v mnoha jiných studiích M. Vondráčka je východiskem materiál ČNK, popř. jiných elektronických zdrojů, jak autor popisuje na s. 10 v posuzovaném materiálu), dále fázi popisnou – v ní velmi stručně připomíná výklady českého morfologického popisu slov a slovních druhů. Ihned je však kriticky komparuje a přináší nové formulace opřené o svá vlastní pozorování. Vysvětlení – jako stěžejní cíl lingvistovy práce s materiálem činí s použitím poznatků i z jiných humanitních věd a oborů (filozofie, pragmatiky). V souvislosti s některými zkoumanými gramatickými kategoriemi substantiva se jeví jako velmi užitečná vazba na výklady o matematickém (tedy abstrahujícím) myšlení. Spojnice mezi lingvistikou a matematikou je zde nasnadě.

Práce obsahuje pět obsáhlých kapitol, po úvodní charakteristice substantiva jako slovního druhu následují části s názvy *Rod*, *Životnost*, *Číslo* a *Pád*.

Popis i vysvětlení funkce klíčových gramatických vlastností substantiv je srozumitelné, čtivé, přesvědčivé.

V kapitole charakterizující zkoumaný slovní druh (*I Substantiva*) je přínosné autorovo zdůraznění specifických opozičních skupin substantiv. Jejich pojmenování a podrobný popis jejich vlastností vytváří užitečné předpolí pro následující detailní charakteristiky substantivních gramatických kategorií. Například opozice *apelativum* versus *proprium* je podána jako významný zdroj poznatků o rozdílném hodnocení, pojmenování a syntaktickém uplatnění substančně pojatých jevů zařaditelných do množiny substantiv této opozice. Zmíněné rozdílnosti vedou nejen k tvarovým variantám v rámci příslušných paradigmat, umožňují i stylové rozlišení textů mluvených i psaných (ovšem – s důsledkem pro pravopis).

Autor se řadu let zabývá různými aspekty slovnědruhových transpozicí. V této (úvodní) kapitole své habilitační práce shrnuje poznatky o zkoumání hranic slovních druhů – tentokrát je tedy centrem jeho zájmu jen hranice mezi substantivem a jinými slovními druhy. Popis slovnědruhových přechodů substantiva je zde velmi detailní, soudím, že nejuplněnější v současné lingvistické literatuře o češtině.

K této kapitole uvádím jednu poznámku, snad podnět k dalším úvahám: Pokud budou poznatky o slovnědruhových transpozicích dále publikovány (ať již jako vysokoškolská učebnice či odborný, nebo popularizační text), bylo by patrně vhodné podrobněji (třeba i srovnáním s výklady pro slovenštinu) zdůvodnit zařazení deverbativ typu spasení, vinutí... (s. 15 elektronické verze práce) k substantivům. Ze školské (i vysokoškolské) výukové praxe, ale i ze stylizace mnohých textů usilujících o kondenzaci vyjádření je zřejmé, že sémantika substantivních deverbativ je v syntaxi výpovědi (u produktora i perceptora) silnější než jejich morfologické vlastnosti. Důsledkem je pak ne zcela srozumitelná stylizace, popř. nepochopení textu na straně perceptora.

Kapitoly *II Rod* a *III Životnost* se opět vyznačují obsažným, detailním popisem konkrétního jazykového materiálu, jenž tvoří spolehlivé východisko posléze formulovanému odbornému závěru.

V kapitole *Rod* podává charakteristiku nelehkého postupu „udělování“ kategorie mluvnického rodu slovu, jež zachycuje výsek reality jako substanci. U každého substančně pojatého jevu nelze přiřadit rod gramatický na základě rodu přirozeného. Přiřazení kategorie rodu je proces, který – jak autor dokládá – spojuje chápání slova jako významové jednotky s jejím potenciálem gramatickým. V textu se pak zabývá především těmi jevy, které se prostřednictvím vzájemné komunikace uživatelů jazyka teprve ustalují, jejichž (často variantní) podoba má oporu

v aktuálních komunikačních potřebách. Dobrá znalost velkého množství těchto případů (jedná se samozřejmě o substantiva označující vesměs neživé entity, abstrakta, a to jak domácí, tak přejatá, tedy na český gramatický systém již adaptovaná) umožňuje autorovi systematizovat a posléze vysvětlit postupy pro označení gramatického rodu těch substantiv, kde se nenabízí rozlišení podle rodu přirozeného. Autor se v kapitole nemůže vyhnout významnému sociolingvistickému (a snad i psycholingvistickému) tématu přechylování. Množství ukázek z psaných či mluvených textů dokládá významný potenciál generického maskulina. Na materiálu je taktéž předvedeno, jak lze nejen slovtvorně, ale zejména syntakticky vyhovět i těm nejnáročnějším požadavkům na genderově vyváženou komunikaci.

Životnost slova vyjádřená gramaticky – komunikačně užitečný rys mnohých slovanských jazyků – je zde pro češtinu popsána na téměř padesáti stranách. Materiál korpusu poskytl takové množství příkladů na užití slovních variant s příznakem životnosti či bez něj, že lze (spolu s autorem) uvažovat v okruhu sedmnácti zde stanovených skupin vymezených slovtvorně a sémanticky. Pozoruhodný je např. materiál pro popis substantiv označujících entity evidentně neživé (kupříkladu rybí výrobky, značky aut, houby, ale i slova označující umělé bytosti...). Tato substantiva se vyznačují tím, že bývají v nominativu i akuzativu, tedy v pádech konstituujících klíčové syntaktické pozice – subjekt a objekt, opatřena koncovkou náležející právě maskulinům životným. Neděje se to však pravidelně, jev je proto vynikajícím dokladem o prožívání reality a mimojazykové motivaci mluvčích k využití příznaku životnosti u maskulin.

V kapitole *IV Číslo* si lze studiem příkladů a závěrů autorem učiněných uvědomit, jak silný význam mají v komunikaci zejména zvláštnosti v užívání číselných forem, tedy ty tvary substantiv, jež jsou tradičně označovány jako singularita a pluralia tantum. Autor pomocí příkladů z aktuální komunikace dokládá, že přídomek „tantum“ již není na místě, lingvistický popis zde nevystihuje aktuální realitu přesně. Své tvrzení zdůvodňuje podrobným popisem „číselných vlastností“ substantiv několika speciálně vytvořených sémantických polí a připomenutím neukončené změny ve skloňovacích paradigmatech po ústupu duálu.

Mluvnické kategorie substantiv mají nejen potenciál spoluvytvářet lexikální význam slovního výrazu, mají zejména zásadní význam pro vznik výpovědi, pro její syntax. Klíčovou jmennou kategorií v procesu tvorby výpovědi je pád. Autor věnuje této mluvnické kategorii obsáhlou pátou, závěrečnou, kapitolu. I když je v úvodní tabulce představen pomocí kvantitativní metody jasný obraz o frekvenci pádových forem a jejich větněčlenské platnosti, množství předložených konkrétních příkladů – podobně jako v kapitolách předcházejících – průhlednou jednoduchost

úvodního sdělení úspěšně relativizuje. V textu o pádové formě nechybí popis zásadní funkce předložek, zejména předložek sekundárních, jež částečně nesou sémantiku motivujícího slovního druhu. Užití náležité pádové formy tak není jen uplatněním gramatické kategorie, ale i výrazem dokonalosti či nedokonalosti myšlení o realitě, dokladem schopnosti či neschopnosti mluvčího přiřadit jevům jejich náležité místo ve výpovědi a učinit tak komunikaci srozumitelnou. Za hranici lingvistiky tak zasahují soubory příkladů záměrné záměny pádových forem, popis slovosledné signalizace aktantů či specifika eliptických vyjádření.

Poznámka ke kapitole: Uniká mi význam identifikace pádové formy explicitně uvedenou pádovou otázkou. (Odhlédám od užití předložkové formy pro genitiv.)

Všechny kapitoly hodnocené práce charakterizuje prokázání úzkého, neopominutelného a nezrušitelného průniku morfologických vlastností slova (zde substantiva) a významu slova. Míra tohoto průniku pak určuje nejen limity, ale i možnosti syntaktického uplatnění substantiva. Takový postup je jedním důkazů naplnění zamýšleného charakteru práce – autor sám svůj text již v úvodu označuje za práci náležející do oblasti **sémantické morfologie**.

Posuzovaná práce je cenná tím, že z konkrétní realizace morfologických kategorií, tedy ohýbací morfy zkoumané formální morfologií, povyšuje na nositele významu a funkce substantiv v české větě. Jejich tvořivé užívání – variabilní díky slovotvorným možnostem a rozvinuté flexi českého substantiva – je potom předpokladem pro komunikaci v realitě, pro myšlení vyjadřované řečí mluvenou i psanou.

Posuzovaná práce, přestože je v kapitolách ohraničena na konkrétní okruh morfologických jevů, přináší cenné poznatky o sémantice i pragmatice řečového chování, je tedy přínosem i v oblasti interdisciplinárního zkoumání (českého) jazyka a řeči.

Závěr:

Práce M. Vondráčka plně splňuje požadavky kladené na habilitační práce. Pokládám ji za vhodný podklad pro habilitační řízení.

Doporučuji, aby habilitační řízení PhDr. PaedDr. Miloslava Vondráčka, Ph.D., pokračovalo.

Doc. PhDr. Eva Höflerová, Ph.D.